

STEFAN NOWICKI

Uniwersytet Wrocławski

STAROŚĆ W KULTURACH STAROŻYTNEGO WSCHODU NA PRZYKŁADZIE WYBRANYCH TEKSTÓW LITERACKICH

Celem poniższego artykułu jest nakreślenie obrazu starości i wizerunku ludzi starych, a także przypisywanych im cech, które można odnaleźć w wybranych tekstach literackich z obszaru starożytnej Mezopotamii, Anatolii oraz Ugarit. Opis ten opiera się na źródłach klinowych zapisanych w języku sumeryjskim, akadyjskim, hetyckim i ugaryckim. Przy niniejszym omówieniu zostaną pominięte (z drobnymi wyjątkami) źródła nieliterackie, czyli teksty prawne, ekonomiczne, inskrypcje królewskie, jak też korespondencja. Brak będzie także odniesień do Biblii i źródeł egipskich. Tekst biblijny został pominięty przede wszystkim z uwagi na rozległość chronologiczną, ale także na liczne późniejsze zmiany w jego treści, dokonywane przez redaktorów od starożytności po czasy nowożytne. Co się tyczy źródeł egipskich, najistotniejszym powodem ich nieuwzględnienia jest odmienny krąg kulturowy, w którym rozwijała się cywilizacja doliny Nilu.

Zagadnienie ludzkiego życia i przemijania jest obecne we wszystkich kulturach świata, gdyż człowieka fascynuje z jednej strony ulotność istnienia, a z drugiej możliwość przedłużenia egzystencji dzięki dziedzictwu, jakie po sobie zostawia. Z tego też względu wiele utworów literackich opiewa nieśmiertelną sławę, jaką zyskali sobie wielcy bohaterowie przeszłości¹. Trzeba przy tym przyznać, że

¹ A.R. George, *The Epic of Gilgamesh*. London 1999; Homer, *Iliada*. Tłum. K. Jeżewska. Wrocław 1986; Homer, *Odyseja*. Tłum. S. Lucjan. Wrocław 2003; Wergiliusz, *Eneida*. Tłum. Z. Kubiak. Warszawa 1998.

sława owa zasadniczo wypływa z dokonań wojennych, nadludzkiej siły lub nieprzeciętnej odwagi (i jednocześnie jest nimi ograniczona). Przeciętny śmiertelnik nie mógł zatem marzyć o pozostaniu w wiecznej pamięci rzesz potomnych, jednak przeżycie we wspomnieniach własnych spadkobierców znajdowało się jak najbardziej w jego zasięgu. Niestety, w tym punkcie życia, w którym zaczynał myśleć o przekazaniu schedy i przedłużeniu trwania swego imienia, spotykał się z poważnymi problemami na drodze do realizacji tych dążeń. Po pierwsze, był już relatywnie stary, a zatem niejednokrotnie traktowany z cierpliwym pobłażaniem (by nie powiedzieć: z politowaniem) przez młodych członków rodu, co nie służyło budowaniu wzajemnych relacji opartych na modelu mistrz — uczeń². Po drugie, adresaci jego nauk znajdowali się zazwyczaj w tym etapie życia, w którym to siła, energia i przebojowość decydowały o pozycji w danej grupie społecznej. Nie bywali zatem skłonni do słuchania rad i upomnień starszych, słabszych i — z ich perspektywy — odchodzących w niepamięć osób³.

Wydaje się również prawdopodobne, że w społeczeństwach osiadłych, rolniczych, osoby starsze mogły mieć większy wpływ na życie swoich potomków dzięki bagażowi doświadczeń koniecznych do właściwego prowadzenia gospodarstwa, uprawy roli i hodowli zwierząt. Z kolei w tych grupach, których przetrwanie zależało od sprawności wojowników i myśliwych, byt ich członków w podeszłym wieku mógłby być nie do pozazdroszczenia, ponieważ w sytuacjach skrajnych społeczność mogłaby ich traktować jako całkowicie niepotrzebny balast.

Powyższy, podkreślmy to, całkowicie hipotetyczny obraz, jakkolwiek dość ponury, był jednak brany pod uwagę w społeczeństwach starożytnych, gdyż obawa przed utratą statusu pełnowartościowych członków społeczności przez osoby starsze przebija z licznych zachowanych tekstów literackich, zwłaszcza należących

² Dodatkowym elementem osłabiającym tego typu relacje mogła być relatywnie duża różnica wieku pomiędzy najstarszym synem a ojcem, która wynosiła w Mezopotamii najprawdopodobniej ok. trzydziestu kilku lat, a związana była z wiekiem, w którym syn uzyskiwał możliwość samodzielnego dysponowania majątkiem, a co za tym idzie, także ożenku; zob. np. T.M. Roth, *Age at Marriage and the Household: A Study of Neo-Babylonian and Neo-Assyrian Forms*. „Comparative Studies in Society and History” 1987, t. 29, z. 4, s. 747. Warto także przyjrzeć się słownictwu stosowanemu na określenie osób starszych, które miało związek bądź to z siwymi włosami (*šību*); por. *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*. T. 17: Š, cz. 2. Red. A.J. Brinkman [i in.]. Chicago 1992. Hasło *šību*, s. 390–399; bądź też (i znacznie bardziej obrazowo) z chyleniem się ku upadkowi, niszczeniem (*labīru*); por. *ibidem*. T. 9 (L). Red. M. Civil [i in.]. Chicago 1973. Hasło *labīru*, s. 26–33. Dłuższa dyskusja nad terminologią stosowaną w źródłach klinowych na określanie ludzi w podeszłym wieku znajduje się w: R. Harris, *Gender and Aging in Mesopotamia. The Gilgamesh Epic and Other Ancient Literature*. Norman 2000, s. 50–52.

³ Wypada w tym miejscu powołać się na fragment mitu *Gilgamesz i Agga z Kisz*, w którym Gilgamesz bezceremonialnie odrzuca sugestię rady starszych o konieczności poddania się najeźdźcy, zwracając się z pytaniem o sensowność walki do zgromadzenia wojowników (s. 7).

do dość popularnego gatunku dydaktycznego, który można by nazwać mianem „nauk ojca dla syna”⁴.

Jakkolwiek należy przyznać, że tak starości, jak i ludziom starszym poświęcano niewiele miejsca w literaturze starożytnego Bliskiego Wschodu⁵. Dominują bowiem opisy dokonań ludzi, herosów i bogów w ich młodych latach⁶. Nawet opisy śmierci skomponowane są tak, jakby owa śmierć dotyczyła ludzi stosunkowo młodych⁷. Niemniej jednak zachowane fragmenty tekstów pozwalają na próbę zinterpretowania stosunku do starości oraz miejsca starszych ludzi w społeczeństwach starożytnego żywnego Półksiężycu.

Wyniki tych badań mogą wydać się współczesnym zaskakujące, gdyż podejście do osób w podeszłym wieku znacząco różni się tam od tego, do którego przywykliśmy obecnie. Próżno bowiem poszukiwać wzmianek o konieczności opieki nad starszymi osobami, zapewnienia im godnej starości lub odpowiednich warunków życia dostosowanych do ich pogarszającej się sprawności oraz słabnącego zdrowia. Można się jedynie domyślać, że osoby starsze miały możliwość w miarę normalnego funkcjonowania, mieszkając w jednym budynku wraz z całą rodziną, co zapewniało im zaspokojenie przynajmniej podstawowych potrzeb⁸. Zdarzały się jednak również takie sytuacje, kiedy starsza osoba sama musiała zadbać o to, aby ktoś się o nią troszczył w podeszłym wieku. Dysponujemy przynajmniej jednym tekstem umowy, podobnej do współczesnej umowy o dożywocie, zgodnie z którą człowiek przekazuje swój majątek komuś innemu jeszcze za swojego życia w zamian za obowiązek dbania o niego aż do śmierci oraz zapewnienia mu właściwego pochówku. Odnośny tekst brzmi następująco:

⁴ Zob. teksty omawiane w dalszej części niniejszego artykułu.

⁵ Dotyczy to także sztuki, w której trudno wskazać jakiekolwiek przedstawienia ludzi w podeszłym wieku; por. R. Harris, *The Conflict of Generations in Ancient Mesopotamian Myths*. „Comparative Studies in Society and History” 1992, t. 34, z. 4, s. 626, przyp. 23.

⁶ Zob. np. opowieść o dokonaniach Marduka w eposie *Enūma eliš*: P. Talon, *The Standard Babylonian Creation Myth Enūma Eliš*. T. 4. Helsinki 2005; czyny Gilgamesza oraz mezopotamska historia potopu: A.R. George, *The Epic of Gilgamesh; Epos o Gilgameszu*. Tłum. K. Łyczkowska. Warszawa 2005; historia o Sargonie: V. Afanas'eva, *Das Sumerische Sargon-Epos. Versuch einer Interpretation*. „Altorientalische Forschungen” 1987, t. 14.

⁷ W tekście zatytułowanym *Śmierć Gilgamesza* znajduje się następujący fragment: „nitaḥ [...] ba-[nu2 hur nu-mu-e-da-an-zi-zi]” (The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature [dalej ETCSL], c.1.8.1.3, w. 6). Słowem kluczowym jest tutaj *nita(h)*, które jest tłumaczone jako ‘mężczyzna’ lub ‘młodzieniec’. Całe zdanie należałoby zatem tłumaczyć następująco: „młodzieniec/mężczyzna [...] leży, już się nigdy więcej nie podniesie”. Najprawdopodobniej jednak nie chodzi o starego człowieka (mimo że Gilgamesz umarł śmiercią naturalną), gdyż wówczas zastosowano by określenie *abba*, *babaja* lub *šugi*. Tekst źródłowy: zob. *The Death of Gilgamesh. A Version from Nibru*. Red. G. Zólyomi, <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcsl.cgi?text=c.1.8.1.3&display=Crit&charenc=girc&lineid=c1813.1.A.1#c1813.1.A.1> [dostęp 27.04.2015].

⁸ Na temat budownictwa mieszkalnego w starożytnej Mezopotamii: zob. np. V. Müller, *Types of Mesopotamian Houses: Studies in Oriental Archaeology III*. „Journal of the American Oriental Society” 1940, t. 60, z. 2, zwłaszcza s. 154–155.

W obliczu swego losu [wziął] grudkę, która przed nim leżała, i następnie skruszył ją i dał swojej córce Narubti, [mówiąc]: „póki żyję, zapewnisz mi strawę, gdy umrę, zapewnisz mi odprawienie rytuałów [pogrzebowych]”⁹.

Próżno też szukać w literaturze jakichkolwiek przesłanek co do oczekiwanego odnoszenia się ludzi młodych do starszych, a nawet dzieci do rodziców. Jedyne informacje na ten temat, jakimi dysponujemy, pochodzą z zachowanych do naszych czasów kontraktów adopcyjnych. Są w nich bowiem wymienione obowiązki adoptowanego dziecka wobec adoptującego go ojca, należą zaś do nich m.in. oddanie się rodzicowi do dyspozycji, okazywanie mu przywiązania i szacunku, odnoszenie się do niego z czcią oraz radowanie jego serca. Należy jednak pamiętać, że ten rodzaj źródeł jest dość specyficzny i zawiera jedynie opis oczekiwanego, idealnego stanu, a nie rzeczywistych relacji rodzinnych¹⁰.

Gdy się spojrzy na wydzźwięk starości pojawiającej się w literaturze mezopotamskiej, można zauważyć, że najczęściej przypisywaną ludziom starszym cechą jest mądrość — niezmiennie związana z wiekiem i doświadczeniem życiowym. Wynika to po części z koncepcji mądrości, widocznej choćby w słownictwie akademickim. Mądrość była określana tym samym słowem, co „ucho”¹¹ i „oko”¹², gdyż mędrcecm był ten, który widział i słyszał, a zatem przeżył i doświadczył więcej niż inni. Tak rozumianą mądrość można było osiągnąć jedynie wraz z wiekiem, więc stary człowiek stanowił nieomal synonim mędrca. Kolejnym terminem akademickim dotyczącym mądrości było *bišītu(m)*, oznaczające także „dobytek”¹³ — mądry był zatem ten, kto był bogaty, chociaż niewykluczone, że pierwotne znaczenie odnosiło się do człowieka wystarczająco sprytnego, żeby wraz z wiekiem zgromadzić znaczne dobra — wówczas określenie mądrości wiązałoby się także z przeżyтыми latami.

⁹ MDP 23:285, 10–16: „i-na pa-ni šim-ti-šu ki-ir-ba-na ša pa-ni ū wa-ar-ki iḫ-pi-ma a-na ^fna-ru-ub-ti ma-ar-ti-šu id-di-iš-ši ba-al-ṭa-ku-ma a-ka-la ta-[na-di]-i-ma mi-ta-ku-ma ki-is-pa ta-ki-si-pa”. Tłum. tekstu inne niż w: *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*. T. 8: K. Red. M. Civil [i in.]. Chicago 1971, s. 403a (*kirbānu*). Tekst bowiem sugeruje skruszenie przez ojca *kirbānu* (bryłki ziemi lub gliny), gwarantującej dziedziczenie jego synowi i tym samym wydziedziczenie go i przekazanie dziedzictwa córce, wraz z obowiązkami dbania o przodków. Na temat znaczenia *kirbānu*: zob. np. E. Cassin, *Nouvelles données sur les relations familiales a Nuzi*. „Revue d’Assyriologie et d’Archéologie Orientale” 1963, t. 57, z. 3, s. 117. Nie jest to jedyny przykład starań o zabezpieczenie się na starość poprzez zapewnienie sobie opieki innych ludzi. Podobny przykład: zob. R. Pirngruber, C. Waerzeggers, *Prebend Prices in First Millennium BC Babylonia*. „Journal of Cuneiform Studies” 2011, t. 63, s. 124.

¹⁰ Zob. np. R. Harris, *The Conflict of Generations...*, s. 626; M. Stol, *Private Life in Ancient Mesopotamia*. W: *Civilizations of the Ancient Near East*. T. 1. Red. M.J. Sasson. Peabody 2006, s. 494.

¹¹ J. Black, A. George, N. Postgate, *A Concise Dictionary of Akkadian*. Wiesbaden 2000. Hasło *ḫasīsu(m)*, s. 109b; hasło *uznu(m)*, s. 431b.

¹² Zob. *ibidem*, hasło *igigallu(m)*, s. 125b. Także w języku sumeryjskim mądrość była związana z obioorem świata — wskazane tutaj akademickie słowo *igigallu* (mędrzec) jest zapożyczeniem z sumeryjskiego *igi.gál*, oznaczającego „osobę wiele widzącą”.

¹³ J. Black, A. George, N. Postgate, *A Concise Dictionary...*, hasło *bišītu(m)*, s. 46a.

W wielu zachowanych źródłach klinowych pojawia się kwestia starości i starych ludzi, których zostali obdarzeni przez bogów mądrością bądź nabyli jej podczas długiego życia. Jednym z nich jest starobabilońska wersja *Kłątwy Agade*. Jest to opowieść o upadku wspaniałego starożytnego miasta Agade, upadku spowodowanym przez bogów, przyśpieszonym zaś przez króla Naram-Sina, który nie mógł się pogodzić z nieprzychylnymi wróżbami dotyczącymi jego miasta oraz wyrokami najwyższego boga Enlila, postanowił więc zmienić je siłą. Utwór zaczyna się od opisu wspaniałości Agade, obsypanego przez bogów najdoskonalszymi darami. Wśród nich pojawia się także mądrość starych ludzi, przekazana mieszkańcom miasta przez Inannę, boginię miłości i wojny:

[Inanna] napełniła spichlerze Agade złotem, napełniła jego spichlerze na orkisz srebrem, dostarczyła miedź, cynę i lazuryt do jego magazynów i zapieczętowała je od zewnątrz. Obdarzyła jego stare kobiety darem doradzania, obdarzyła jego starych mężczyzn darem elokwencji. Obdarzyła jego młode kobiety darem zabawiania, obdarzyła jego młodzieńców darem walecznej siły, obdarzyła jego najmłodszych mieszkańców radością¹⁴.

Można zauważyć, że w powyższym fragmencie mądrość przypisana starcom jest czymś najistotniejszym w ich życiu, podobnie jak waleczność dla młodzieńców i radość zabawy dla dzieci.

Mądrość powiązana ze starością pojawia się także we fragmencie sumeryjskiego mitu o Enlilu i Ninlil. Początek tekstu, stanowiący opis miasta Nibru¹⁵, charakteryzuje główne postacie tej historii następująco: „Enlil był jednym z jego młodzieńców, Ninlil była jedną z jego dziewcząt, Nun-bar-še-gunu¹⁶ była jedną z jego starych, mądrych kobiet”¹⁷.

W sumeryjskim tekście *Lugalbanda w górskiej grocie* pojawia się krótki fragment *Mądrzy starsi miasta*, jednak stopień uszkodzenia tekstu nie pozwala na jego dokładniejszą interpretację¹⁸.

Podobnych trudności interpretacyjnych nastęrcza jedno z sumeryjskich przysłów, w którym porusza się kwestię starości i związane z nią cechy. Jego tekst od-

¹⁴ *The Curse of Agade*. Red. G. Zólyomi, 25–33, <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcsl.cgi?text=t.2.1.5&display=Crit&charenc=gcirc&lineid=t215.p3#t215.p3> [dostęp 28.04.2015].

¹⁵ Akadyjskie Nippur.

¹⁶ Matka Ninlil i tym samym późniejsza teściowa Enlila.

¹⁷ *Enlil and Ninlil*. Red. J. Black, 10–12, <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcsl.cgi?text=t.1.2.1&display=Crit&charenc=gcirc&lineid=t121.p1#t121.p1> [dostęp 28.04.2015].

¹⁸ *Lugalbanda and the Mountain Cave*. Red. J. Black. ETCSL, c.1.8.2.1, 433, <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcsl.cgi?text=c.1.8.2.1&display=Crit&charenc=&lineid=c1821.A.433#c1821.A.433> [dostęp 29.04.2015].

nosi się do kozy, którą porównuje się do starej kobiety: „Koza mówiła tak, jakby była mądrą starą kobietą, ale postępowała tak, jakby była nieczystą kobietą”¹⁹.

Jedyny element powyższego stwierdzenia, który można wykorzystać przy rozważaniach nad starością w Mezopotamii, ponownie dotyczy przypisywania starszym ludziom mądrości życiowej.

Nie tylko jednak na obszarze Mezopotamii podeszły wiek łączono z ponadprzeciętną mądrością. Również źródła klinowe z terenów starożytnej Anatolii zawierają wiele wzmianek o takim statusie osób starszych. Najlepszym tego przykładem mogą być rytuały magiczne, których zachowane teksty pochodzą z okresu imperium hetyckiego. Osoby, które sprawowały takie rytuały, a najczęściej były również autorami przeprowadzanych przez siebie obrzędów, określano mianem staruch (het. *SALŠU.GI*). Dotyczyło to także tych sytuacji, gdy autorka (i zaklinaczka) nie była osobą w podeszłym wieku. Tytuł „staruchy” miał jednak podkreślić jej mądrość i posiadane umiejętności magiczne. Początek tekstu rytuału Ambazzi brzmi następująco:

Tak [mówi] kobieta Ambazzi, starucha: „Jeśli się pszczołę [...] pochwyci, albo się falę pochwyci, [albo] orzeł na murze miasta lub rynnne deszczowej [...], albo zmija umrze na stole ofiarnym, albo umrze w naczyniu z zapasami żywności, albo z sufitu [spadnie], lub w łóżku umrze, [...] albo zwierzę *ħalija* w łóżku umrze lub mrówki ze stołu ofiarnego albo paleniska lub innego miejsca wejdą do domu, lub jeśli zwierzę *asku* skoczy z belek dachowych lub innego miejsca do wnętrza domu, albo jeśli drzewo zakwitnie dwukrotnie, albo jakiś znak ciągle się pojawia, taki jest do tego rytuał”²⁰.

Pozostając w kręgu literatury anatolijskiej, należy także zwrócić uwagę na istniejących w mitologii „pradawnych bogów”. Należeli oni do najstarszego pokolenia — tak dawnego, że nawet ich imiona pozostawały nieznane — i podobnie jak zmarli przebywali w świecie podziemnym. Niemniej jednak ich wiedza i doświadczenie stanowiły ostatnią deskę ratunku dla pokolenia młodszych bogów, gdy rozgorzał konflikt pomiędzy dzierżącym władzę Teszubem²¹ a próbującym mu ją odebrać Kumarbim²². Ten ostatni zespolił się ze skałą, z którego to związku narodził się Ulikummi — wiecznie rosnąca skała. W zamierzeniu miał on wyrosnąć tak wielki, aby sięgnąć nieba i w ten sposób strącić Teszuba z jego królestwa,

¹⁹ *Proverbs Collection*, 3, 3.153, <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcsl.cgi?text=t.6.1.03&display=Crit&charenc=gcirc&lineid=t6103.p155#t6103.p155> [dostęp 27.04.2015].

²⁰ KUB 53.50(+)Bo 3471 1–13; B. Christiansen, *Die Ritualtradition der Ambazzi. Eine philologische Bearbeitung und entstehungsgeschichtliche Analyse der Ritualtexte CTH 391, CTH 429 und CTH 463*. Studien zu den Bogazköy-Texten 48. Wiesbaden 2006, s. 289. Na temat obrzędów hetyckich i roli staruch: zob. np. A. Mouton, *Sorcellerie Hittite*. „Journal of Cuneiform Studies” 2010, t. 62, *passim*.

²¹ Hetycki bóg burzy.

²² Jeden z naczelnych bogów panteonu huryckiego, syn boga nieba Anu i ojciec boga burzy Teszuba.

co spowodowałyby przejęcie władzy przez Kumarbiego. W obliczu nieuniknionego zagrożenia młodszy bogowie udali się po pomoc do pradawnych bóstw:

Ea ponownie zaczął mówić do Pradawnych Bogów: „Słuchajcie moich słów, o Pradawni Bogowie, którzy znacie Pradawne Słowa! Otwórzcie je ponownie, otwórzcie spichlerze ojców i dziadów! I niech przyniosą Pradawną Pieczęć Ojców i ponownie je nią opieczętują. I niech przyniosą Pradawną Piłę, którą rozcięli Niebo i Ziemię. I Ullikumiego, *kunkunuzzi*, odetniemy nią pod jego stopami. Ullikumiego, którego Kumarbi wznosił jako buntownika przeciwko bogom!”²³

Z wiedzą i doświadczeniem ludzi starszych wiązała się również część literatury mądrościowej, znanej ze źródeł sumeryjskich, zachowana pod postacią nauk ojca dla syna. W stosunkowo dobrym stanie przetrwały do naszych czasów dwie takie kompozycje: *Wskazówki z Szuruppak* oraz *Porady rolnika*. Fabuła obu utworów jest taka sama: ojciec, chcąc przygotować syna do samodzielnego życia, udziela mu nauk na temat właściwego postępowania oraz życia w zgodzie ze społecznie akceptowaną moralnością. Należy dodać, że oba utwory mają w dużej mierze znaczenie praktyczne, mimo że ojcowie głoszący w nich swe nauki są postaciami mitycznymi: jednym z nich jest Szuruppak, ojciec Zi-ud-sury, akadyjskiego Utnapištima, który jako jedyny człowiek przetrwał potop i otrzymał od bogów życie wieczne, drugim natomiast Ninurta, syn boga Enlila, występujący w tekście jako doświadczony rolnik. Wydzwięk nauk Szuruppaka nie do końca jest optymistyczny, gdyż ojciec, kierując swe słowa do syna, co czyni trzykrotnie, za każdym razem poruszając inny aspekt właściwego życia, trzykrotnie powtarza także sformułowanie: „nauki starego człowieka są cenne; powinienes postępować zgodnie z nimi!”²⁴. Z jednej strony może to być zabieg literacki, mający podkreślić znaczenie wszystkich porad dla niedoświadczonych młodych ludzi, z drugiej zaś może wskazywać na dość lekkie traktowanie upomnień ojca przez syna. Brak podobnego zastrzeżenia w *Poradach rolnika* jest prawdopodobnie związany z profilem tekstu: ma on służyć właściwemu prowadzeniu gospodarstwa, toteż lekceważenie nauk doprowadzi w prostej linii do obniżenia jego wydajności, a tym samym dochodów „ucznia”, istnieje więc mniejsze zagrożenie, że odbiorca puści je wszystkie mimo uszu.

Podobne zastrzeżenia jak w tekście *Wskazówek Szuruppaka*, związane z odbiorrem dobrych rad starszych przez młode pokolenie, można odnaleźć w zachowa-

²³ *Pieśń o Ullikumim*, kol. 3, 48–55, tłum. na podstawie: H.G. Güterbock, *The Song of Ullikummi Revised Text of the Hittite Version of a Hurrian Myth (Continued)*. „Journal of Cuneiform Studies” 1952, t. 6, z. 1, s. 29.

²⁴ *Wskazówki z Szuruppak*, w. 13: „na de₅ ab-ba nij₂ kal-la-am₃ gu₂-zu he₂-em-ci-jal₂”, ETCSL c.5.6.1. Transliteracja za: *The Instructions of Šuruppak*. Red. G. Zólyomi, <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcsl.cgi?text=c.5.6.1&display=Crit&charenc=&lineid=c561.1#c561.1> [dostęp 27.04.2015].

nych przysłowiaach sumeryjskich. Jedno z nich brzmi następująco: „Powinno się zwracać uwagę na słowa starego człowieka i powinno się czerpać korzyści [z tego płynące]”²⁵.

Tekst bez wątpienia wskazuje na konieczność brania pod uwagę rad osób bardziej doświadczonych, choć forma przekazu jest dość łagodna: jedynie „powinno się” zwracać uwagę na sugestie, a nie bezwarunkowo trzymać się udzielanych wskazówek. Niemniej jednak w drugiej części przysłowia znajduje się zachęta do właściwego postępowania: oto słuchanie rad starszych może przynieść uważnemu odbiorcy wymierne korzyści.

Potwierdzenie domysłu, że wielu ambitnych młodych ludzi lekceważyło przestrogi i osąd starszych, w najbardziej jaskrawej formie pojawia się w tekście jednej z sumeryjskich opowieści o królu Uruk, Gilgameszu (zatytułowanej przez współczesnych badaczy *Gilgamesz i Agga z Kisz*). W obliczu groźby najazdu wojsk z Kisz Gilgamesz zwraca się do rady starszych swego miasta z prośbą o rozważenie podjęcia walki z agresorem. Fabuła utworu od tego momentu rozwija się następująco:

Gilgamesz przedstawił sprawę starszym swego miasta, starannie dobierając słowa: „Są studnie, których [budowę] należy dokończyć, wiele studni w kraju, które wymagają ukończenia, są płytkie studnie, które wymagają ukończenia, są studnie, które trzeba pogłębić, i kołowroty wymagające ukończenia. Nie powinniśmy się poddawać domowi Kisz! Czyż nie powinniśmy pobić go orężem?”.

W zgromadzeniu starsi miasta odpowiedzieli Gilgameszowi: „W istocie są studnie, których [budowę] należy dokończyć, wiele studni w kraju, które wymagają ukończenia, są płytkie studnie, które wymagają ukończenia, są studnie, które trzeba pogłębić, i kołowroty wymagające ukończenia. Dlatego też powinniśmy się poddać domowi z Kisz. Nie powinniśmy występować przeciwko niemu zbrojnie!”.

Gilgamesz, władca Kulaby, pokładając nadzieję w Inanie, nie potraktował poważnie rady starszych swego miasta. Gilgamesz, władca Kulaby, przedstawił sprawę jeszcze raz, tym razem przed młodymi mężczyznami swego miasta, starannie dobierając słowa²⁶.

Początek tej historii jest bardzo typowy i przewidywalny. Młody władca, dbający o przyszłość swych poddanych, w obliczu zagrożenia zwraca się o radę do bardziej doświadczonych mieszkańców miasta. Rada starszych wydaje osąd zgodny, jak by się mogło wydawać, z interesem społecznym: uniknięcie konfliktu zbrojnego i zachowanie pokoju pozwoli na kontynuację polityki wewnętrznej Gilgameusza zmierzającej do poprawy jakości życia obywateli. Uderzająca jednak w tym

²⁵ UET 6/2 371, <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcsl.cgi?text=t.6.2.3&display=Crit&charenc=gcirc&lineid=t623.p137#t623.p137> [dostęp 27.04.2015].

²⁶ *Gilgameš and Aga*. Tłum. G. Cunningham. ECTSL, t. 1.8.1.1, <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcsl.cgi?text=t.1.8.1.1&display=Crit&charenc=&lineid=t1811.p3#t1811.p3> [dostęp 27.04.2015].

tekście jest reakcja Gilgamesza na postawę rady starszych. Jak można się domyślić, prze on do wojny, licząc na pokonanie Aggi z Kisz i tym samym podniesienie własnego prestiżu oraz znaczenia Uruk jako ośrodka politycznego. Z tego też względu lekceważy propozycję rady starszych i zwraca się o radę do wojowników, którzy — co było łatwe do przewidzenia — z chęcią decydują o rozpoczęciu działań wojennych, licząc zapewne na sławę bitewną oraz łupy.

Gdyby zatem uznać powyższy przekaz źródłowy za źródło całkowicie wiarygodne historycznie, odrzucając otoczkę związaną z tradycją literacką i rolą w niej Gilgamesza, można by uznać, że jakkolwiek przyjmowano, iż doświadczenie życiowe ludzi starszych stanowiło cenne wsparcie w chwilach decydujących bądź trudnych, to jednak możliwe było zlekceważenie ich dobrych rad bez żadnych konsekwencji.

Nie jest to jedyny tekst z obszarów starożytnego Bliskiego Wschodu, który zawiera opis nieliczenia się z opinią starszych. Można bowiem znaleźć wiele takich przykładów dotyczących puszczania rad mimo uszu. Skrajnym przykładem takiego zachowania jest fragment ugaryckiego eposu o Aqhacie — młodzieńcu, dla którego sam bóg rzemiosła Kothar wykonał łuk. Broni tej zapragnęła bogini Anat, znana z porywczej i okrutnej natury. Zachowując jednak niejako właściwą drogę służbową, poszła do ojca bogów, Ela, domagać się prawa do uzyskania łuku wszystkimi dostępnymi metodami. Niestety, w tym miejscu tekst jest uszkodzony, jednak możemy się domyślać, że odpowiedź Ela była negatywna, gdyż Anat zwraca się następnie do niego tymi słowami:

Sprawię, że twoja głowa spłynie krwią, twoja stara siwa broda posoką! Krzycz wtedy do Aqhata, aby cię uchronił, do syna Daniela, aby cię uratował z rąk dziewicy Anat!²⁷.

Poza powyższymi przykładami można napotkać w literaturze także takie fragmenty, które są trudne nie tylko do zinterpretowania, ale także do umieszczenia we właściwym kontekście kulturowym. Jeden z nich pochodzi ze zbioru przysłów sumeryjskich, jakkolwiek według współczesnych kryteriów nie stanowi przysłowia²⁸. Jego bohater, imieniem Nanni, jest człowiekiem cieszącym się ze swojego wieku, uzasadniającym tę radość, jak się wydaje, faktem zgodności swego życia z obowiązującymi standardami społecznymi i moralnymi: „Nanni radował się swoją starością: »Jestem tym, czym stary człowiek być powinien«”²⁹.

²⁷ CAT 1.18, 12-14. *Ugaritic Narrative Poetry*. Red. S.B. Parker. Writings from the Ancient World 9. Atlanta 1997, s. 63; D. Marcus, *The Term "Chin" in the Semitic Languages*. „Bulletin of the American Schools of Oriental Research” 1977, t. 226, s. 56.

²⁸ Więcej na temat przysłów sumeryjskich: zob. J. Taylor, *The Sumerian Proverb Collections*. „Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale” 2005, t. 99; B. Alster, *The Proverbs of Ancient Sumer*. Bethesda 1997.

²⁹ *Proverbs Collection*, 3, 3.35, <http://etcs1.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcs1.cgi?text=t.6.1.03&display=Crit&charenc=gcirc&lineid=t6103.p36#t6103.p36> [dostęp 27.04.2015].

Odniesienie do starości w innym kontekście niż związana z nią mądrość pojawia się także we fragmencie eposu *Lugalbanda w górskiej grocie*. Główny bohater, pozostawiony w górach przez swoich towarzyszy i nękany straszną chorobą, wznosi modły o uzdrowienie do boga słońca, Utu. Wychwalając jego wspaniałość i potęgę oraz równe traktowanie wszystkich ludzi, których obdarza swoim światłem i ciepłem, Lugalbanda zwraca się do Utu również w takich słowach: „Zarówno starzec, jak i staruszka słodko wychwalają twą światłość aż po ich ostatnie dni”³⁰.

Niewykluczone, że fragment ten dotyczy bardzo częstej dolegliwości wśród osób starszych, polegającej na zmniejszonym odczuwaniu ciepła³¹. Wtedy szczególny kult boga słońca wśród osób starszych można by uzasadnić nie tylko religijnie, lecz także pragmatycznie, wysławiają go oni bowiem ze względu na ciepło, które im zapewnia. Wydzźwięk tekstu natomiast stałby się nieco bardziej ponury ze względu na ukazanie negatywnych stron podeszłego wieku.

Należy jednak przyznać, że w innych tekstach można odnaleźć jednoznaczne fragmenty świadczące o przekonaniu starożytnych, że starość jest takim etapem życia, którego nie ma co zazdrościć. Fragment mitu Enki i Ninħursaja, w którym opisana jest wspaniałość kraju Dilmun i stan rajskiego szczęścia, zawiera porównanie starości do uciążliwych schorzeń:

Choroba oczu nie mówi tam: „jestem chorobą oczu!”, żaden ból głowy nie mówi tam: „jestem bólem głowy!”, żadna mieszkająca tam staruszka nie mówi: „jestem starą kobietą!”, żaden mieszkający tam staruszek nie mówi: „jestem starym mężczyzną!”³².

Powyższe zestawienie wybranych tekstów źródłowych z obszaru starożytnej Mezopotamii, Anatolii i Ugarit, w których porusza się problem starości, opiera się na niewielkiej liczbie zachowanych fragmentów. Zdecydowana większość literatury dotyczy sprawności i zdolności, które towarzyszą człowiekowi w jego wieku dojrzałym, gdy ów jest w pełni swoich sił. Można odnieść wrażenie, że wśród ludów, które pozostawiły nam tę spuściznę kulturową, znaczenie społeczne ludzi

³⁰ *Lugalbanda and the Mountain Cave*. Red. J. Black. ETCESL, c.1.8.2.1, 251–253, <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcsl.cgi?text=c.1.8.2.1&display=Crit&charenc=&lineid=c1821.A.240#c1821.A.240> [dostęp 29.04.2015]. Fragment ten może także mieć związek z ciągłym odczuwaniem zimna przez osoby starsze, podobny passus znajduje się na początku 1 Krl: „Z biegiem czasu stary król Dawid tak się posunął w latach, że nie mógł się rozgrzać, choć okrywano go kocami” (w. 1,1).

³¹ Dolegliwość ta najprawdopodobniej wiąże się z tym, że receptory ciepła (ciałka Ruffina) położone są w ludzkim ciele o wiele głębiej niż receptory zimna (ciałka Krausa). U ludzi starszych następuje natomiast zmniejszenie przewodzenia elektrycznego w ciele, co może tłumaczyć opóźnione docieranie bodźców termicznych do receptorów Krausa. Na temat receptorów ciepła i zimna: zob. O.B. Il'inski, N.K. Volkova, V.L. Cherepnov, *Structure and Function of Pacinian Corpuscles*. „Neuroscience Translations” 1968, t. 2, z. 2.

³² *Enki and Ninħursaja*. Red. G. Cunningham, 20–23, <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcsl.cgi?text=c.1.1.1&display=Crit&charenc=gcirc&lineid=c111.20#c111.20> [dostęp 28.04.2015].

w podszłym wieku było dość marginalne jako tych, którzy zmierzają ku krainie śmierci. Domysł ten można dodatkowo, pośrednio potwierdzić w równie niewielkiej (lub nawet jeszcze mniejszej) liczbie tekstów dotyczących dzieci i młodzieży. Obraz ludzkiego życia kreślony przez utwory literackie składa się z trzech elementów: narodzin, dzięki którym nowy człowiek przychodzi na świat; wieku dojrzałego, gdy człowiek dokonuje najważniejszych i najwspanialszych czynów w swoim życiu; oraz śmierci, poprzez którą człowiek opuszcza krainę żyjących. Elementy pośrednie (dzieciństwo, młodość oraz starość) nie znajdują uznania w oczach twórców tekstów literackich, jakby były tylko przedświtem lub zmierzchem okresu dorosłego życia.

Niemniej jednak w omówionych powyżej fragmentach znajdują się elementy świadczące o tym, że społeczeństwa starożytne dostrzegały zarówno blaski, jak i cienie ostatnich lat życia ludzkiego. Starsi ludzie byli mądrzejsi, posiadali znacznie rozleglejszą wiedzę oraz niekiedy także umiejętności niż ich młodszy współmieszkańcy. Mogli zatem służyć całej społeczności radą i pomocą, uczyć innych i wskazywać im właściwe drogi postępowania, nie mając jednak żadnej gwarancji, że zostaną uważnie wysłuchani. Cierpieli też jednak na różne dolegliwości i choroby właściwe dla ich wieku, byli spragnieni światła słonecznego i związanego z nim ciepła. Mimo wszystko jednak znajdowali się pośród nich także optymiści, którzy, jak Nanni, mogli cieszyć się z tego, kim są i jak przeżywają swoje stare lata.

Old Age in Ancient Near Eastern Cultures according to Selected Literary Sources

A b s t r a c t

The aim of this article is to present and describe the supposed image of old age and elders, as well as features ascribed to them, that can be found in preserved literary sources from the areas of ancient Mesopotamia, Anatolia and Ugarit. The main part of this article is based on the data contained in cuneiform sources that were written in Sumerian, Akkadian and Ugaritic. Most non-literary sources (i.e. legal and economic texts, royal inscriptions or correspondence) were ignored, as were also Biblical and Egyptian texts. The main result of this short survey is quite ambiguous. On the one hand it seems, that societies from the Fertile Crescent area were oriented towards the vitality and youthfulness as the most important factors in human's life. In fact there are hardly any pieces of art, where old people are depicted, or any pieces of literature, dedicated to them. On the other hand, these short and scarce textual fragments, which are available to us, can be interpreted as showing old age in quite an optimistic way. Although old people don't have strength and very good health, but they have great wisdom instead, and as such can be a very useful and appreciated part of society.

